

Стефанія ПАНЦЬО

**ОЦІННІ НАЗВИ ОСІБ У ЛЕМКІВСЬКИХ ГОВІРКАХ:
СЛОВОТВІРНИЙ АСПЕКТ**

У статті розглянуто оцінні назви осіб у лемківських говірках у словотвірному аспекті. Виділено словотвірні типи в межах афіксальної деривації, указано їх продуктивність.

Ключові слова: лемківські говірки, афіксальна деривація, словотвірний аспект.

В українській мові значний пласт лексики становлять оцінні назви осіб. Вони містять позитивну й негативну експресію. У таких назвах засвідчена різна інтенсивність оцінної експресії. Оцінка в лексемах на позначення особи є виразним компонентом семантики, можливо, саме тому ці назви функціонують у розмовно-побутовому мовленні й у мові художніх творів, частіше прозових. Оцінні назви виступають вдалим елементом характеристики особи, літературного персонажа, казкового героя. Характеристичні назви здебільшого зберігаються протягом тривалого часу, не зазнаючи якихось змін. Такі слова як *жартівник, хитрун, недотена, базіка, лінох, дармоїд, тузань, глушко, кирпань* та ін. вживаються й сьогодні, становлячи доволі активний шар лексики. У народнорозмовному мовленні оцінні назви осіб представлені значною кількістю й вирізняються розмаїттям як у семантичному плані, так і в словотвірному. Назагал такі назви відзначаються синонімічністю – лексичною та словотвірною (*забіяка, битник, битяр, гуницвут, розбишака, шибеник, хуліган; тузань, тузач, черевані, бріхач, грубась*). Як засоби мовного вираження оцінності вони характеризуються специфікою. Саме ця специфіка оцінних назв осіб привернула увагу мовознавців. Оцінні назви осіб розглядали Л. Лисиченко, Д. Шмельов, В. Звєгінцев, О. Ахманова, М. Кожина, Г. Солганік та ін., які по-різному підходили до питання про емоційно-експресивні елементи, їх місце й статус у семантичній структурі слова, про їх класифікацію. В українстиці відома дисертаційна праця Т. Вільчинської «Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові», виконана на лексикографічних матеріалах. Діалектні словники дослідницею бралися до уваги частково, тому оцінні назви осіб лемківських говірок не були охоплені.

Об'єктом нашої розвідки стали ці назви в словотвірному аспекті. Предметом студій обрано їх словотвірну структуру. Джерельну базу становлять відомі лексикографічні праці та власні записи лемківських говірок. Мета дослідження – здійснити характеристику оцінних назв осіб, виражених іменниками, на словотвірному рівні. У статті реалізуємо вказану мету, висвітлюючи способи творення, описуючи словотвірні типи оцінних назв осіб, визначаючи словотвірну базу похідних оцінних іменників,

установлюючи активність та продуктивність словотвірних типів, словотворчих засобів.

З огляду на те, що дериватологічний аспект дослідження оцінних назв осіб розширює можливості глибшого виявлення системних зв'язків у мові, розглянемо словотвірну структуру та семантику похідних одиниць, виявляючи при цьому специфічні риси, зумовлені природою оцінних слів. Прийнято розмежовувати похідні оцінні назви первинної та вторинної оцінності. Як зазначають дослідники, похідні з первинною оцінністю мотивуються твірними з нейтральною семантикою (пор. лемк. *зблуканець, замерзляк, завзятець, тадач* «балакун»); особливістю дериватів із вторинною оцінністю є те, що остання була закладена ще в семантиці мотивувального слова (пор. лемк. вульг. *жертвак* «ненажера», *крутак* «шахрай», *ледачина* «ледацюга»)¹

Фактичний матеріал показує, що оцінні назви в лемківських говірках утворені афіксальним, лексико-семантичним способами та складанням. Як і в українській мові, у говорах переважає афіксація. Найпродуктивнішим виступає суфіксальний спосіб.

За допомогою різних суфіксів утворюються іменники чоловічого, жіночого й спільного родів. Однак домінанту становлять оцінні деривати чоловічого та спільного роду. Похідні суфіксальні оцінні назви осіб мотивуються дієслівними, іменниковими, прикметниковими основами. У фактичному матеріалі оцінні назви осіб не завжди мають вузьколокальний характер, тут трапляються деривати, характерні для інших західноукраїнських говірок і навіть для літературної мови.

На думку діалектолога М. Никончука, діалектний матеріал незалежно від літературного варіанту стає престижним при вивченні діалектів як окремих структур в масиві національної мови²

Виходячи з цього, літературні варіанти, виявлені в лемківських говірках, не розглядаємо.

Віддієслівні деривати. Серед похідних віддієслівного творення виявлено різні словотвірні типи (СТ) оцінних назв зі словотвірним значенням «особа – носій процесуальної ознаки». Закладена процесуальна ознака в похідних іменниках конотована. З-поміж наявних дериватів функціонують субстантиви позитивно оцінні (пор.: лемк. *дорадця* «пораднику», *любоко* «коханий»), і частіше негативно оцінні (*казитель* «шибеник», *тадула* «балакун»). У кількісному плані суфіксальні утворення з негативною оцінністю переважають і відзначаються багатством твірної

¹ Вільчинська Т. П. Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. П. Вільчинська. – Львів, 1996. – 16 с.

² Никончук М. В. Ендемічна лексика правобережного Полісся / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – Житомир, 1989. – 293 с.

бази та різноманітністю словотворчих суфіксів (пор. *раптус* «запальна, невірноважена людина», *паплюга* «бруднуля», *зводитель* «ошуканець», *гмерило* «повільна людина»). Мотивувальні основи виявлених похідних оцінних назв осіб мають як загальнонаціональний, так і діалектний характер. Нерідко поєднання мотивувальної основи, властивої українській літературній мові, з відмінним від літературних утворень суфіксом становить словотвірний діалектизм. Зауважимо, що, власне, у лемківських говірках, як і в інших українських говірках, це доволі поширене явище. Пор. *забывач* «убивця», *рабусь* «грабіжник», *битник*, *битяр* «розбишака», *мамитель* «звабник», *гопко* знев. «вискочка» та ін. Однак у досліджуваних говірках наявні локальні утворення. Пор., наприклад, *балагула* «гульвіса», *галганяр* «міняйло», *райца* «базіка, балакун», *оклачник* «оббріхувач», *дзядівка* «жебрачка».

Засвідчені словотвірні типи суфіксальних похідних одиниць не відзначаються продуктивністю.

Словотвірний тип із суфіксом *-ач-* представлений негативно оцінними назвами осіб: *гмерач* «повільна, забарна людина» [П., 69], *гадач* «балакун» [П., 69] < *гадати* «говорити», *відбивач* «чоловік, який відбиває чужу жінку» [П., 49], *йонкач* «заїка» [П., 127], *нашіптувач* «той, хто нашіптує, наговорює» [П., 195], *смаркач* знев. «малодосвідчена молода людина» [П., 284], *потурач* «потуральник» [П., 248], *пыскач* «той, хто багато і пискливо говорить» [П., 231].

Словотвірний тип із суфіксом *-ак-* також маніфестований назвами осіб з негативною оцінкою. Пор.: *забияк* «забіяка» [П., 92], *жертвак* вульг. «ненажера» [Г., 97], *крутак* «крутий» [Г., 152], *лайдак* «нікчема, негідник» < *лайдачати* «бути негідником, неробою» [П., 156], *хухрак* «бідна, тендітна людина».

Словотвірний тип із суфіксом *-ник-* маніфестований такими дериватами, як позитивно оцінними, так і негативно оцінними: *битник* «розбишака» [П., 28], *жартовник* «жартівник» [П., 89], *закладник* «заручник» [П., 99], *зрадник* «зрадник» [Г., 22], *кварник* «той, хто нишком щось краде, робить незголене» < *кварувати* «брати щось незголене» [П., 134], *оклачник* «оббріхувач» < *окламати* «оббріхувати» [П., 213].

Словотвірний тип із суфіксами *-ал(о)*, *-ил(о)*, *-л(о)* представлений такими похідними: *гуздрало* «повільна, лінива людина» < *гуздрати* «повільно робити» [П., 71], *квенкало* «скиглий, стогній» < *квенкати* «стогнати» [П., 135].

Словотвірний тип із суфіксом *-тель-* доволі активний у лемківських говірках, яким властиве збереження архаїзмів. Пор.: негативно оцінні назви з цим суфіксом: *казитель* «шибеник» [П., 129], *кривдитель* «кривдник» [П., 150], *мамитель* «звабник» [П., 167] < *мамити*, *урвитель* лайл. (про підлітка) «зірвиголова, бешкетник» [Г., 321], *трапитель* «набридлива людина, мучитель» < *трапити* «мучити» [П., 306]. Водночас у говірках трапляються позитивно оцінні назви з формантом **-тель-**: *живитель*

«людина, яка когось годує» [П., 90], *потішитель* «розрадник» [П., 247].

Словотвірні типи із суфіксами *-ай-, -ій-* представлені негативно оцінною назвою особи (пор. *мамрай* «1. Буркотун. 2. Той, хто невиразно говорить» < *мамрати*» [П., 169] та позитивно оцінною (*водій* «хлопчик-поводир, який водить сліпого») [П., 51].

Незначною кількістю суфіксальних утворень маніфестовані оцінні назви інших словотвірних типів: з суфіксами *-ец-*: *ляндавец* «базіка, балакун» < *ляндати* «теревенити, розводити пустопорожні балачки» [П., 164]; з суфіксом *-ц(а), -ц(я)*: *райца* «базіка», *хвальця* «хвалько» [П., 326]; із суфіксом *-к(о)*: *гопко* знев. «вискочка, здатний на необдумані вчинки» [Т., 68], з суфіксом *-ик-*: *тагатиц* «задавака» < *тагати* [П., 65], з суфіксом *-ул(а), -ул(я)*: *гадула* «балакун» [П., 65], *байтуля* ж. «недотепа» [П., 65] < *байтлювати* «плести нісенітницю, паяжати» [П., 22], *фафуля* «гтюхтій» [П., 319]; з суфіксом *-ок-*: *розбиток* «нещасна людина» [П., 269]; з суфіксом *-ох-, -ух-*: *спіох* «сонько» [Т., 298], *смердзюх* «смердяча людина» [П., 284], з суфіксом *-ош-*: *баброши* «хто повільно виконує роботу» [Тил.], з суфіксом

-ійд(а): *цямайда* «роззява, нездара» [П., 336], *цямати* «плямкати», з суфіксом *-иль-*: *ворожилъ* «ворожбит» [Т., 52], з суфіксом *-уг(а)*: *полога* «волоцюга» [Т., 249], з суфіксом *-уй-*: *збуї* «розбійник» [Тил.].

Отже, серед віддієслівних похідних оцінних назв осіб переважають негативно оцінні. Здебільшого вони відбивають риси характеру, поведінку людини. Значною кількістю лексем представлені деривати з таким лексико-словотвірним значенням: 1) назви, що стосуються лїнивої особи; 2) назви на позначення надто балакучої людини; 3) найменування жорстокої, підлої особи. Чималу кількість оцінних найменувань осіб становлять відприкметникові деривати. Виявлені продуктивні, малопродуктивні та непродуктивні словотвірні типи зі словотвірним значенням «особа – носій ознаки».

СТ із суфіксом *-ец-* доволі продуктивний. Лише два деривати позначають назви осіб з позитивною конотацією: *жычыльвец* «доброзичливець» [П., 91], *смїхувалец* «смїхованець, жартівник» [П., 239]. Інші похідні є негативно оцінними: *завзятец* «впертюх» [П., 94], *зблуканец* «приблуда», *заброда* «волоцюга» [П., 93], *зацофанец* «відстала людина» [П., 108], *зуфалец* «зухвалець» [П., 121], *косьялвец* «клишоногий чоловік» [П., 146], *□дуй ві* «неврівноважена людина» [П., 191], *недбалец* «недбайливець» [П., 195], *розчухранец* «людина з розкуйовдженим волоссям» [П., 215].

СТ із суфіксом *-ак-* маніфестований назвами з негативним забарвленням. Пор.: *замерзляк* «мерзляк» [П., 100], *здохляк* перен. «немїчна, слабосильна людина» [Т., 123], *глуптак* «дурень» [П., 60], *тяк* «т'яниця», *сьїїпак* знев. «людина, що недобачає» [П., 298], *тупак* «тупоголова людина» [П., 308]. Серед назв цього типу трапляються й такі, що викликають співчуття: *бїдак* «бїдолаха» [Т., 27], *мїзерак* «бїдолаха, неборак, злидар» [П., 175].

СТ із суфіксом **-ик-** продуктивний. Він представлений дериватами з негативною конотацією. Пор.: *гримасник* «вереда, комиза» [П., 70], *калатіжник* «нездара, нетіпаха» [П., 129], *капостник* «поганець» [П., 132], *збыточник* «бешкетник, пустун», *нещесник* «невдаха», *окрутник* «жорстока людина» [П., 214] < *окрутний* «страхотливий, жакливий», *ненавистник* «1. Людина, яка всіх ненавидить. 2. Чоловік, якого ніхто не любить» [П., 197], *планник* «1. Негідник. 2. Нероба» [Т., 234] < *планний* «поганий»; *пакістник* «капосник» [П., 234] < *пакістний* «напасний» *сьлямазарник* «повільна, млява людина» [П., 298] < *сьлямазарний*, *фалечник* «вередун, крутій» [Т., 322] < *фалечний*.

Більшість відприкметникових назв осіб становлять непродуктивні типи: з суфіксами **-юх-**: *ленюх* «пінивець» [Т., 163], *простюх* «простак» [Т., 272], **-ус-**: *нагус* «гола людина, голяк» [П., 183], *обдертус* «обірванець» [Тил.], *обыврус* «обірванець» [П., 204], *нервус* «нервова людина» [Пст.], **-ас-**: *брыдас* «бридкий чоловік» [Т., 32], *зрубас* «черевань» [П., 61], **-ар-**: *моцар* «силач» [Т., 180], **-к(о)-**: *моцко* «міцний чоловік» [Т., 180], **-ись-**: *мудрись* (ірон. самовпевнений, зарозумілий, хитрий чоловік) [Т., 181], **-аль-**: *горбаль* «горбань» [Т., 68], *носаль* «людина з великим носом» [П., 206], **-ач-**: *брісач* знев. «пузань» [Т., 32], *варгач* «губань» [П., 32], **-ман-**: *глухман* «глушко» [Т., 65], **-ей-**: *стухлей* «скнара» [Т., 306], **-от(а)-**: *мізерота* співч. «малосильна, хвора, невеличка людина» [Т., 179], **-ух(а)-**: *завалуха* «замазура» [П., 93], **-ан-**: *живан* побл.-лайл. слово для хлопчика; «хитрун» [Т., 97].

Як бачимо, відприкметникові оцінні назви осіб у лемківських говірках мотивуються здебільшого основами негативної семантики. Набір суфіксів доволі різноманітний. Засвідчені словотвірні типи не відзначаються високою продуктивністю, за винятком утворень із суфіксом **-ец-**.

Відіменникові деривати на позначення оцінних назв осіб у лемківських говірках із словотвірним значенням «особа – носій предметної ознаки» виявлені як непродуктивні словотвірні типи. Вирізняється СТ із суфіксом

-ар-. Він представлений негативно оцінними назвами осіб. **-ар-**: *жаб'яр* (малолітній, недорослий (про хлопчика) [Т., 95], *чудар* «дивак» [Тил.], *торб'яр* «жебрак» [П., 305], *баб'яр* «бабій» [Тил.], *байчар*, *байчарка* «пліткар» [Т., 22] < *байка*, *гачар* знев. «про неодягненого чоловіка» [Т., 23] < *гачы* «кальсони». Пор. утворення із суфіксами **-иг(а)-**: *дядиша* фам. про слабу, немічну людину < *дяд* «жебрак» [Т., 82], **-ак-**: *копьяк* «байстрюк» [П., 145] < *копья* «байстря», *шибеняк* «шибеник» [Т., 343], **-инд(а)-**: *ляфірінда* знев. «жінка, що дбає лише про свій зовнішній вигляд і не доглядає дому й господарства» [П., 164], **-ин(а)-**: *чловечына* «мізерний чоловічок» [Тил.], **-аш-**: *юдаше* мн. знев. «невірни приятелі, зрадники» **-ак-**: *копьяк* «байстрюк» [Т., 357], **-ист(а)-**: *алярміста* «людина, що здійсмає тривогу, поширює тривожні вісті» [П., 17] < *алярм* «сполох», **-от(а)-**: *ліхота* «бідак, злидар» [П., 159], **-ник-**: *холерник* лайл. слово до чоловіка [П., 329], **-ух-**: *пейцх* «лежень, той, хто вилежується на печі і нікуди не ходить» [Т.,

233], **-гух-**: *свинтух* лайл. «неохайна людина, непорядна людина» [Т., 289].

Маніфестовані десубстантиви мотивуються основами слів з нейтральним значенням та конотованими основами (*чловек, пец, байка, торба, лихо, копиля, юда, жсаба* та ін.).

Виявлені СТ похідних оцінних іменників охоплюють різну кількість утворень. Лише окремі СТ представлені словотвірними рядами, які нараховують понад 10-20 утворень, напр., із суфіксами **-ець-**, **-ик-**, **-ник-**, деякі, навпаки, представлені лише кількома дериватами. Із виділених СТ суфіксального творення оцінних назв осіб більшість є малопродуктивними та непродуктивними.

У досліджуваних говірках оцінні назви осіб утворені різновидом афіксації – нульсуфіксальним способом. Вони представлені такими похідними: *брида* лайл. «погана, аморальна жінка» [Т., 32], *беля* знев. «роззява» [Т., 24], *битанг* лайл. «волоцюга, нероба» < *битангувати* «волочитися» [Т., 26], *дудра* «буркотун» < *удрати* [Пст.], *дуца* знев. «низькоросла, огрядна жінка» [П., 85], *задлога* «нетіпаха» [Т., 103], *замора* добродушно-лайл. до дитини [Т., 107], *мерза* лайл. «вередун, капризун» [Т., 174] < *мерзкий* «капризний», *мурга* «грубіян, простаку» [Пст.], *кохан* «коханець» [П., 147], *глул* «дурень» [Гил.] та деякі інші. Ці назви осіб охоплені віддіслівними та відприкметниковими (діеприкметниковими) похідними.

У лемківських говірках наявні оцінні найменування осіб, утворені різновидами способу складання. Вони мотивуються двома твірними основами або двома твірними основами із додаванням суфіксів. Серед них наявні назви, мотивовані атрибутивною синтагмою: *краснолюдок* «карлик» [Т., 152], *файтлана* «тпохтій, нездара» < *файта* «характер» [П., 317], назви, співвідносні із синтаксичною конструкцією – залежний прислівник і дієслово з додаванням матеріально вираженого суфікса чи нульового афікса: *марновір* «забобонна людина», *марнотравця* «марнотратник» [П., 169]. У говірках виявлено складне утворення з другим дієслівним компонентом: *душегуб* [П., 85], *бріхомовця* «людина, що вміє подавати звуки з живота, не ворущачи губами» [Т., 34]. Нами виявлено складні іменники, утворені поєднанням дієслова в другій особі однини наказового способу з іменником (лексико-синтаксичний спосіб): *гуляй-душа* «гуляка, гульгій» [П., 63], *збийсвіт* «пройдисвіт, волоцюга» [П., 110], *здуївтер* «непосида» [Т., 122].

Розгляд матеріалу показує, що виразно простежується явище словотвірної синонімії. Виявлено випадки синонімів різнокореневих і спільнокореневих, утворених одним способом (*жартовник* і *фігляр*, *байчар* і *пльоткар*, *ленюх* і *ледачына*) або різними способами (*глул* і *глултак*, *папля* і *паплюга*).

Отже, у межах словотвірної категорії особи проаналізовано оцінні назви, утворені двома способами – афіксацією і складанням. Виявлені похідні містять первинну та вторинну оцінність. Серед афіксальних

дериватів переважають назви осіб, утворені суфіксацією, яка характеризується багатством мотивувальної бази й різними СТ з різним ступенем продуктивності. Помічено, що суфіксальні деривати оцінних назв осіб найчастіше мотивуються дієслівними та прикметниковими основами. СТ суфіксальних утворень належать до непродуктивних та малопродуктивних. Активність проявили СТ із суфіксами **-ець-, -ник-, -ак-**. Непопширеним у сфері оцінних назв у лемківських говірках є похідні іменники, утворені складанням. У системі оцінних назв особи спостерігаються загальні тенденції формування словотвірної системи української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вільчинська Т. П. Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. П. Вільчинська. – Львів, 1996. – 16 с.
2. Никончук М. В. Ендемічна лексика правобережного Полісся / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – Житомир, 1989. – 293 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Пст. – с. Пстружне на Лемківщині; **Тил.** – с. Тилява на Лемківщині.

П. – Пиртей П. Короткий словник лемківських говірок / Петро Пиртей. – Івано-Франківськ : Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.; **Т.** – Турчин Є. Д. Словник села Тилич на Лемківщині / Є. Д. Турчин. – Львів : Українська академія друкарства, 2011. – 384 с.

Стефанія Панцьо

Оценочные названия личностей в лемковских диалектах: словообразовательный аспект.

В статье рассмотрено оценочные названия личностей в лемковских диалектах в словообразовательном аспекте. Выделены словообразовательные типы в рамках аффиксальной деривации, представлена их продуктивность.

Ключевые слова: лемковские диалекты, аффиксальная деривация, словообразовательный аспект.

Stephanya Pantsyo

The evaluation names of persons in the Lemko's dialects in derivational aspect.

In the article deals evaluation names of persons in the Lemko's dialects in derivational aspect. The derivative types within the limits of affixal derivation allocate, their productivity indicate.

Keywords: Lemko's dialects, affixal derivation, derivational aspect.